

लिच्छविकालीन सभ्यता

— शङ्करमान राजवंशी

किरातकालमा किरातहरूको धेरै पुस्तासम्म राज्य चलि सकेको हुनाले नेपाली जातिको व्यावसायिक जग बसिसकेको थियो। जुन व्यवसायको गौरव तथा मूल्य टाढा टाढा देशका व्यापारीहरूले परिचित भइसकेको थियो। यसरी देश विदेशका मानिससँग सम्पर्क भए तापनि उनीहरूको अनुकरण गरी आर्यात्म्य सभ्यताको विकास गर्न किरातले जानिसकेको थिएन। एक त उनीहरूमा सुसंगठित व्यवस्था पनि थिएन होला। त्यसैले उनीहरूमा विदेशको दाँजोमा प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमता नभएको जस्तो बुझिन्छ। तर उनीहरू आत्मनिर्भरतामा बाँचेका थिए। देशको विकासको लागि चाहिने बल प्रस्फुरित हुन सकेको चाहिँ थिएन भन्नुपर्नेछ। केवल उपत्यकाको दुर्लभ्यताले गर्दा त्यसभित्र स्वतन्त्रता रहन सकेको थियो।

जब यस उपत्यकामा लिच्छविको प्रवेश भएथ्यो अनि परिस्थितिमा महत्वपूर्ण क्रान्तिकारी परिवर्तन आयो। कारण यी लिच्छविहरू योग्य शासक थिए। ती लिच्छविहरू बुद्धको समयमा नै शक्तिशाली थिए भन्ने प्रमाणित छ। उनीहरूको शक्तिशाली राज्य वैशालीमा थियो। जुन राज्य लिच्छविको गणराज्य कहलिएको थियो। भारतमा कुशाणको आक्रमण भएपछि लिच्छवि गणराज्य खल्बलियो र यस उपत्यकामा तिनै लिच्छविको एक हाँगा पस्यो। कुशल शासक लिच्छविको हातमा शासन भएपछि नेपाली जातिको सभ्यता मौलाउन थाल्यो र देशले विशालताको स्पष्ट रूप धारण गर्न सक्थ्यो। मानदेव प्रथमका पालामा मानगृह नामक राजदरवार बन्यो। मानाङ्क नामक मुद्राको प्रचलन भयो। लिच्छवि राजाहरू विभिन्न प्रशस्तिले सुशोभित हुनु थाले। अनि भारतको दाँजोमा नेपालको सार्वभौमसत्ताधारी स्वतन्त्र राष्ट्र स्पष्ट रूपमा देखा पर्‍यो।

भारतका राजा चन्द्रगुप्त प्रथमले आफूलाई गौरवसाथ लिच्छविको सम्बन्ध देखाएका छन्। सम्राट् समुद्रगुप्तले दिग्विजय गर्दा उत्तरी भारतका कतिपय साना

तिना राज्यलाई आफ्नो राज्यमा गाभे। तर नेपाललाई गाभेनन्। लिच्छविहरूसँग सम्बन्ध हुनाले नेपाली संस्कृति—लाई भारतीय संस्कृतिसँग सम्बन्ध राख्ने अवसर प्राप्त भयो र लिच्छविकालमा भारत र नेपालको सभ्यतामा विशेष अन्तर आएको हामी देख्दैनौं। किनभने लिच्छविको साथसाथै विद्वान्हरू पनि आएका हुँदा लिपि तथा शास्त्र भारतबाटै नेपालमा सन्धो र नेपालीले नेपालीपनमा ढाल्न सक्थे। नेपाली कलाको अधिक विकास पनि लिच्छविकाल देखिन भएको पाउँछौं।

लिपि—

लिपिको सृष्टि कहिले भयो भन्ने कुरा कसैले यकीन गर्न सकेको छैन। लिपिको सृष्टिको बारेमा विचार गर्दा बौद्धिक विकासको साथसाथै लिपिको सृष्टि भएको होला भन्ने अनुमान हुन्छ। प्राचीनकालमा इरानको सम्पर्कबाट भारतको पश्चिमी भागमा खरोष्ठी लिपिको प्रचार भएको थियो। जुन लिपि अरबी लिपि जस्तै आफ्नो दायाँबाट बायाँतिर लेखिन्थ्यो। त्यसकारण उक्त खरोष्ठी लिपिलाई अरबी लिपिको पूर्वज भन्न सकिन्छ। पूर्वी भारतीय लिपिमा सर्व—प्राचीन लिपि ब्राह्मी लिपिलाई नै आजसम्म मानिआएको छ। त्यो ब्राह्मी लिपि अहिले जस्तै आफ्नो बायाँबाट दायाँतिर लेखिन्छ। यो ब्राह्मी लिपि कसरी कहाँबाट आयो भन्ने बारे विद्वान्हरूको विभिन्न मत मतान्तर छ। भारतका राजा अशोककालको लिपिलाई ब्राह्मी लिपि भन्दछन्। यही ब्राह्मी लिपिको शाखा प्रशाखाहरूको रूपमा भारतमा विभिन्न लिपि चलेका छन्। तिनमध्ये गुप्तसाम्राज्यताकाको लिपिलाई गुप्तलिपि भन्दछन्।

जुन वखतमा भारतमा गुप्तसाम्राज्य थियो त्यसवखत नेपालमा लिच्छविको राज्य थियो। गुप्तसाम्राज्य ताकाको भारतका जुन गुप्त लिपि हो त्यसैको अनुरूप नेपालमा लिच्छविको राज्यकालमा लिच्छवि लिपिको प्रचलन थियो। लिच्छविकालीन अभिलेखमा पाइने जुन लिच्छवि लिपि हो त्यो गुप्तकालको गुप्तलिपि—

संग धेरै मिल्दछ । प्रथम मानदेवको अभिलेखको लिपि र समुद्रगुप्तको प्रयागको स्तम्भ लेखको लिपिमा उस्तो उक्तिको अन्तर पाइँदैन । लिच्छवि लिपिको विकास हुँदै पछि गएर नेपालीले आफ्नो मौलिक राष्ट्रिय लिपिको सिर्जना गरे । जुन लिपिलाई देखेर मुख नहुने कोही पनि छैन । त्यसैले उक्त लिपिको नाम रञ्जना भन्ने रह्यो । यो लिपिको सृष्टि लिच्छविकालको अन्त्यतिर भएको देखिएको छ । यसको साथसाथै नेपालमा विभिन्न लिपिको जन्म भयो जसको नाम नवारी भाषामा हुनाले नवारी लिपि पनि भन्दछन् ।

किरातकालमा नेपालमा किरात लिपिको प्रचलन हुँदो हो । तर प्राचीन किरात लिपिको ऐतिहासिक अभिलेख आजसम्म भेटिएको छैन । कोशीप्रदेशका किरात जातिको सीमित परिवारमा व्यवहार गरिने एक थरी किरात लिपि पाइन्छ । त्यो किरात लिपि कुन शाखाबाट आएको हो भन्ने कुरा यकीन हुन सकेको छैन । किनभने त्यो लिपि लिच्छविकालदेखि मल्लकालसम्मका प्रचलित लिपिमा कुनै लिपिसंग मिल्दैन । जुन लिपिको नमूना यस पंक्तिका लेखकको नेपाली लिपि विकास नामक पुस्तकमा दिइएको छ ।

हालको देवनागरी लिपिको पूर्वज पनि बाग्ही नै हो । यस देवनागरीको मूल थलो र नामको बारेमा विद्वान्हरूको विभिन्न मतमतान्तर छ । सबभन्दा पुरानो देवनागरी लिपिको अभिलेख पश्चिम नेपालमा पाइएको छ । जुम्लाको भ्रमन चैत्यमा पाइएको माटाको छापमा उत्तर लिच्छविकालको लिपि अङ्कित भएको पाइएको छ । तर काठमाडौँ उपत्यकामा लिच्छवि लिपिको प्रचलन पूर्वलिच्छविकालदेखि भएको प्रमाणित छ । आजसम्म पाइएका नेपालका लिपिहरूमा सबभन्दा पुरानो लिपि पनि लिच्छवि लिपि नै छ । जसलाई ऐतिहासिक उपकरणले समेत पुष्टि भइसकेको छ ।

भाषा तथा साहित्य-

लिच्छविहरूले लिच्छवि लिपिको साथसाथै संस्कृत भाषाका साहित्यलाई पनि उत्कृष्टतामा पुऱ्याएका थिए । लिच्छवि अभिलेखमा संस्कृतका साहित्यिक भाषा प्रयोग भएका पाइन्छन् । जुन संस्कृत भाषा प्रौढ तथा परिमार्जित छन् । लोक भाषा भित्रै भए तापनि शिक्षित समुदायमा संस्कृत भाषाकै व्यवहार हुन्थ्यो । त्यस वखत संस्कृत भाषाको व्यापक प्रचार थियो । तिनताका सर्व-

साधारणले पनि लिपि तथा संस्कृत भाषा बुझ्ने होलान् भन्ने अनुमान हुन्छ । त्यसैले गाउँका सर्वसाधारण जनतालाई गरिदिएको सनद अभिलेख तथा कर्मचारीहरूलाई अधिकार दिइएको अभिलेख संस्कृत भाषामा छन् । लिच्छवि राजाहरू पनि स्वयं विद्वान् थिए । त्यसैले उनीहरूको दरवारमा विद्वान्हरूको आदर हुन्थ्यो । तिनताका श्लोकवद्ध तरीकाले अर्थात् छन्दमा नै संस्कृत साहित्यको रचना हुन्थ्यो र यसबाट विद्वान्हरू साहित्यिक परितुष्टि पाउँथे । यसका उदाहरण अभिलेखबाटै पाउन सकिन्छ । जस्तै-

तर्जन्याकर्णकण्डूत्युपशमनसुखोन्मालितार्धेचरणस्य

श्रीनिःसङ्गोपगूढस्तनकलशयुगस्पशंरोमाञ्चितस्य ।

मायासुप्तौ स्थितस्य स्फुटजलधिलजलचालिताङ्गस्य शौरेः

भूयात्पर्यं स्तहस्तस्थगितमुखशशि श्रेयसे जृम्भितं वः ॥

[चोर श्रीलाले कान कोट्याउँदा भएको सुखले आधा आंखा चिस्लिरहेका, लक्ष्मीलाई अंगाल्दा दुइ स्तनको स्पर्शले रोमाञ्चित भएका समुद्रको सफा पानीले जिउ भिजेका, अर्धनिद्रामा रहेका विष्णुले हृत्केला नै मुख छोपी-कन गरिएको हाइले तिभीहरूको भलो गरोस् ।]

(धनवज्रको लिच्छविकालका अभिलेख ४३३-३५ पृ.)

यो अभिलेख धानकोट नारायण टोल पाटीमा रहेको अंशुवर्मसंवत् ५७ को भीमाजुनदेव जिष्णुगुप्तको हो । यस अभिलेखमा उल्लिखित कविताका श्लोक कति सुन्दर छ । जुन कवितामा कविले साहित्यिक भाव भल्काउन कवि सफल भएको छ । यस्ता धुरन्धर विद्वान् कवि लिच्छविकालमा विद्यमान थिए भन्ने कुरा यसबाट प्रमाणित हुन्छ ।

ज्योतिष-

व्हेनसाङ्को आफ्नो यात्रा वरुणमा व्हेनसाङ्को नेपालीहरू ज्योतिष विद्यामा पनि निपुण छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । त्यसकारण लिच्छविकालमा ज्योतिष विद्याको पनि उन्नति थियो भन्ने थाहा हुन्छ । सिद्धान्त संहिता होरा गरी ज्योतिष तीन शाखामा विभाजित छन् । काल निर्धारण गर्ने गरिगत सम्बन्धी काम सिद्धान्त ज्योतिषमा पर्दछ । साइत मुहूर्त हेर्ने काम संहिता ज्योतिषमा पर्दछ । मानिसको जन्म समयको ग्रहस्थिति हेरी जीवनमा पर्ने सुख दुखादि विचार गर्ने काम होराज्योतिषमा पर्दछ ।

लिच्छविकालीन अभिलेखमा तिथिमिति अधिमास-हरूको उल्लेख पाइएको हुनाले लिच्छविकालमा सिद्धान्त

ज्योतिषको विशेष विचार हुन्थ्यो भन्ने थाहा हुन्छ । सिद्धान्त ज्योतिषमा पनि सूर्यसिद्धान्त, आर्यसिद्धान्त, बृहसिद्धान्तहरू आफना-आफना सिद्धान्तमा अडिग थिए । कारण परस्परको सिद्धान्तमा केही फरक थियो । त्यस वखत अधिमासमा विवाद आउन्थ्यो । त्यसो हुँदा अधि-मासमा एकरूपता ल्याउन तीनै सिद्धान्तको परामर्शद्वारा नियत अधिमास मान्दथे । यसरी नियत अधिमास मान्न हुनाले लिच्छविकालीन अभिलेखमा नियत अधिमासको उल्लेख पाइन्छ ।

दिन गणनाको व्यवहारकालागि पञ्चाङ्ग गणना हुन्थ्यो । पञ्चाङ्ग भन्नाले तिथि, वार, नक्षत्र, योग र करणलाई मानेको ज्योतिषग्रन्थमा पाइन्छ । लिच्छविकालमा तिथिको व्यवहार नै ज्यादा प्रचलन थियो । वार नक्षत्रको व्यवहार उस्तो थिएन । त्यसो हुँदा लिच्छविकालीन अभिलेखमा वार नक्षत्रको उल्लेख उस्तो पाइँदैन । आजसम्म थाहा भएका अभिलेखहरूमा चांगुको मानदेवको अभिलेख, चांगुकै अंशुवर्माको सुवर्णपत्राभिलेख र उत्तर लिच्छविकालमा लेखिएको सहोत्तरतन्त्र नामक ग्रन्थमा वार नक्षत्रको उल्लेख पाइएको छ । योगकरणको व्यवहार भएको कुरा लिच्छविकालीन अभिलेखमा आजसम्म भेटिएको छैन ।

लिच्छविकालमा विशेष गरी चान्द्रमानकै व्यवहार हुन्थ्यो । तर बाह्रस्पत्यमानको पनि विचार हुन्थ्यो भन्ने कुरा चावहिलको बुद्धचैत्यको लिच्छवि अभिलेखमा माघवर्षको उल्लेख भएबाट थाहा हुन्छ । जुन माघवर्ष भनी उल्लेख भएको छ त्यो बाह्रस्पत्यमानको वर्ष हो । लिच्छवि-कालमा केवल सिद्धान्त ज्योतिषको मात्र विचार नभई संहिता ज्योतिषको पनि विचार हुन्थ्यो भन्ने कुरा चांगुको मानदेवको अभिलेखमा अभिजित मुहूर्तको उल्लेख भएबाट थाहा हुन्छ । अर्को कुरो सहोत्तरतन्त्र नामक ग्रन्थमा उल्लिखित सिद्धयोग पञ्चाङ्गको सिद्धान्त गणितको योग हो कि भन्ने पानिसलाई भ्रम हुनु स्वाभाविक छ । तर त्यो योग सिद्धान्त गणितको नभई संहिता ज्योतिषको सर्वार्थ सिद्धयोग हो भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छ । होरा-ज्योतिषको उल्लेख लिच्छवि अभिलेखमा भेटिएको छैन । तर होरा ज्योतिषको प्रचलन पनि अवश्य हुनुपर्छ भन्ने अनुमान हुन्छ । लिपि, भाषा, साहित्य र विद्याको दृष्टिकोणले विचार गर्दा लिच्छविकालीन सभ्यता उन्नत अवस्थामा थियो भन्ने थाहा हुन्छ ।

श्री इ

विवि
धिरा
जङ्देव
गिरि
वलीवि
श्रीश्री
पूर्वक
अर्थ म
माघक
विता
तन्त्रो
हामि
लेषौला
चांजो.
फौजपा
हुन्छ
विज्ञषु
५ मोव

त्यादि
हाराजा
वहा दुस
श्री
विरूदा
श्रीश्रीश्र
पूर्वक